

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

KILENCVENEGYEDIK ÉVFOLYAM

2020

MAGYAR NEMZETI
LEVÉLTÁR

Budapest, 2021

LEVÉLTÁRI KÖZLEMÉNYEK

Archival Publications
Revue des Archives

A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Közleményei

Journal of the National Archives of Hungary
Revue des Archives Nationales de Hongrie

Kilencvenegyedik évfolyam

Főszerkesztő
Szabó Csaba

Szerkesztőség
Fiziker Róbert, Kulcsár Krisztina,
L. Balogh Béni (felelős szerkesztő), Miklós Dániel

Tanácsadó testület
Czetz Balázs, Germuska Pál, Mikó Zsuzsanna,
Németh László Sándor, Ö. Kovács József, Rácz György

Székhely (postacím):
1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4.
(1250 Budapest, Pf. 3.)

Megjelent a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával

HU ISSN 0024–1512

A kiadásért felelős a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója

A borítót tervezte: Nagy Attila

Műszaki szerkesztő: Máté István

Nyomdai kivitelezés: Pátria Nyomda Zrt., Budapest

Felelős vezető: Orgován Katalin vezérigazgató

Megjelent 17 (B/5) ív terjedelemben

TARTALOM

Járványok, járványkezelés, egészségügy a kora újkortól a 20. századig	
Kulcsár Krisztina: „A' pestis idején mire kellessék vigyázni”. Védekezés a határvidéken és a Magyar Királyság belsejében a 18. században	7
Géra Eleonóra: Járványok és járványok elleni védekezés a magyar fővárosban, 1701–1921	37
Kiss Gábor: Fertőzések megbetegedések az osztrák–magyar haderőben az I. világháború idején	57
Czeferner Dóra: Pillanatképek az ápolónőképzés történetéből	71
Levéltár	
Szőke Zoltán: „...Az információs társadalom releváns és nélkülözhetetlen memóriaintézményévé kívánunk válni...”. Minőségirányítási rendszer bevezetése a Magyar Nemzeti Levéltárban	85
Balázs Gábor: A levéltári értékhatár kérdése a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára gyűjtőterületi munkájában	99
Nagy Adrienn: Mintavételes selejtezés a jogszabályi változások tükrében a Magyar Nemzeti Levéltárban	117
Sasfi Csaba: Egészségügyi dokumentáció mint a levéltáros szakma (egyik) nagy kihívása	123
Závocski Adrienn: Papíralapú példány vagy hiteles elektronikus másolat? A 335/2005. kormányrendelet 61. §-ának 2020. évi módosításairól	147
Levéltári kutatások	
Garadnai Zoltán: A Francia Külügyminisztérium Levéltára Nantes-ban és a magyar–francia kapcsolatok forrásai	155
Műhely	
Ráczy György: Az egykori hitbizományi és családi levéltárak állami tulajdonba vétele 1945 után. A Batthyány- és a Nádasdy-levéltárak esete	165
Fülöp Mihály: „Erdély, vagy annak nagyobb része”. A szövetséges nagyhatalmak vitái a magyar–román határról (1940–1945)	207
Kim Bogook: A budapesti Kim Ir Szen iskola	225
Irodalom	
A Rendkívüli Egyházi Ügyek Kongregációjának magyar vonatkozású dokumentumai (1939–1948) (A Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történeti Levéltárában őrzött dokumentumok olasz nyelvű inventáriumának hungarika anyagai 1939. február 10. – 1948. december 31. Szerk. Somorjai Ádám) <i>Fejérdy András</i>	241

Az első nemzedék. A nagy háború emlékezete a Horthy-korszakban (Szóts Zoltán Oszkár: Az első világháború az 1945 előtti magyar történetírásban. Nézőpontok, műfajok, intézmények) <i>Ligeti Dávid</i>	246
(Nemcsak) a Rajk-per éve. 1949 és a kommunista diktatúra kiépülése (A Rajk-per éve. Közelítések 1949-hez. Szerk. Takács Tibor) <i>Szóts Zoltán Oszkár</i>	249
Szerzetesi élet illegalitásban (Inkább létezni, mint látszani. Ullmann Péter Ágoston premontrai szerzetes emlékezései. Szerk. Ö. Kovács József - Szabó Csaba) <i>Mózessy Gergely</i>	256
Egy magyar úriember francia szívvel (Az Eiffel-torony árnyékában. Majoros István 70 éves. Főszerk. Búr Gábor. Szerk. Pál István és Székely Gábor) <i>Garadnai Zoltán</i>	258
Nem csak egy fotóalbum. Szovjet gyártmányú tehergépkocsik a szovjet és magyar népgazdaság rendszerében (Andy Thompson: Szovjet teherautók. Az előszót és a záró tanulmányt írta: Kiss András) <i>Seress Attila</i>	264
Díjazottak	269
In memoriam	270

TABLE OF CONTENTS

Epidemics, pandemic control, healthcare from the early modern period to the 20th century	
Krisztina Kulcsár: “What to look out for during a plague”. Epidemic control on the border zone and inside the Kingdom of Hungary during the eighteenth century	7
Eleonóra Géra: Epidemics and their control in the Capital of Hungary, 1701-1921	37
Gábor Kiss: Infectious diseases in the Austro-Hungarian Army during the First World War	57
Dóra Czeferner: Snapshots from the history of modern nursing education in Europe and Hungary	71
Archival studies	
Zoltán Szőke: “...We want to become a relevant and indispensable memory institution in the information society...”. Introduction of a quality management system in the National Archives of Hungary	85
Gábor Balázs: The issue of the archival threshold in the National Archives of Hungary regarding the field of acquisition	99
Adrienn Nagy: Sorting by sampling in the light of legislative changes in the Hungarian National Archives	117
Csaba Sasfi: Healthcare documentation as a (one) major challenge in the archival profession	123
Adrienn Závoczki: Paper document or certified electronic copy? 2020 amendments to the Government Decree 335/2005. 61. §.	147
Archival Research	
Zoltán Garadnai: The Diplomatic Archives of the Ministry for Europe and Foreign Affairs of France and the sources of the French–Hungarian relationship	155
Workshop	
György Rácz: The nationalisation of the former entail and family archives after 1945 – the case of the Batthyány and Nádasdy archives	165
Mihály Fülöp: “Transylvania (or the greater part thereof)”. How the Hungarian –Romanian border was debated by the Great Powers (1940-1945)	207
Bogook Kim: The Kim Il-Sung school at Budapest	225

Book reviews

Hungarian related documents of the Extraordinary Ecclesiastical Affairs (1939–1948) (A Vatikáni Államtitkárság Államközi Kapcsolatok Szekciója Történeti Levéltárában őrzött dokumentumok olasz nyelvű inventáriumának hungarika anyagai 1939. február 10. – 1948. december 31. Szerk. Somorjai Ádám) <i>András Fejérdy</i>	241
The first generation. The memory of the Great War in the Horthy era (Szóts Zoltán Oszkár: Az első világháború az 1945 előtti magyar történetírásban. Nézőpontok, műfajok, intézmények) <i>Dávid Ligeti</i>	246
(Not only) the year of the trial of Rajk. 1949 and the establishment of the communist dictatorship (A Rajk-per éve. Közelítések 1949-hez. Szerk. Takács Tibor) <i>Zoltán Oszkár Szóts</i>	249
Monastic life in illegality (Inkább létezni, mint látszani. Ullmann Péter Ágoston premontrei szerzetes emlékezései. Szerk. Ö. Kovács József – Szabó Csaba) <i>Gergely Mózessy</i>	256
A Hungarian Gentleman with French Heart (Az Eiffel-torony árnyékában. Majoros István 70 éves. Főszerk. Búr Gábor. Szerk. Pál István és Székely Gábor) <i>Zoltán Garadnai</i>	258
Not just a photo album. Soviet made trucks in the system of the Soviet and Hungarian economy. (Andy Thompson: Szovjet teherautók. Az előszót és a záró tanulmányt írta: Kiss András) <i>Attila Seress</i>	264
Awards	269
Necrology	270

„ERDÉLY, VAGY ANNAK NAGYOBB RÉSZÉ” A szövetséges nagyhatalmak vitái a magyar–román határról (1940–1945)*

Az 1944. szeptember 12-én aláírt moszkvai román fegyverszünet – a második bécsi döntés semmissé és érvénytelenné nyilvánítása mellett – nyitva hagyta a magyar–román határkérdést. Az egyezmény 19. cikkelye szovjet–angol–amerikai kompromisszum eredménye volt, mely előírta, hogy Erdély¹ (vagy annak nagyobbik része) – a békerendezésben történő megerősítéstől függően – adható vissza Romániának. 1945 őszén az erdélyi kérdés a második világháborúban győztes nagyhatalmak között az európai békerendezés egészét holtpontra juttató vitát eredményezett. A szövetséges nagyhatalmak – jóllehet különböző időpontban és indíttatással – Magyarország javára a vele hasonló politikai helyzetben található Romániával szemben határmódosítást fontolgattak. A háború kezdeti szakaszában, 1940–1941-ben a szovjet diplomácia² támogatta az Erdélyre vonatkozó magyar területi követeléseket, a Külügyminiszterek Tanácsa londoni ülészakának 1945. szeptember 20-i béketárgyalásain az amerikai,³ az angol⁴ (sőt a francia)⁵ külügyminiszter vetette fel a határ kiigazítását, mert nem tekintették a trianoni magyar–román határt „ideálisnak”, „igazságosnak”, „méltányosnak” vagy „ésszerűnek”.

* A téma bővebb kifejtését lásd Fülöp Mihály: *Második Trianon? Kézirat*. Megjelenik az NKE Ludovika Kiadónál, előkészületben.

¹ A szövetséges nagyhatalmak diplomáciai okmányaiban „egész Erdély” alatt az erdélyi fennsíkot, Partiumot, a Bánságot és Máramarost magában foglaló, az 1938. január elsején fennállt magyar–román határig terjedő területet értették.

² *Diplomáciai iratok Magyarország Külpolitikájához 1936–1945. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig, 1940–1941*. Összeállította, a bevezető tanulmányt írta: Juhász Gyula. Budapest, 1982 (a továbbiakban: DIMK V. kötet), 521.

³ Bevin angol külügyminiszter 1945. szeptember 20-i nyilatkozata. Public Record Office Foreign Office CAB 133. *Foreign Relations of the United States 1945*. Vol. II. Washington D. C., 1945 (a továbbiakban: FRUS), 1945. 281. Lásd még Bán D. András: *Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország 1938–1941*. Budapest, 1998; Uő: *Pax Britannica. Brit külügyi iratok a második világháború utáni Kelet-Közép Európáról*. Budapest, 1996.

⁴ FRUS 1945. Vol. II. 280. Lásd még Romsics Ignác: *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról*. Gödöllő, 1992.

⁵ Ministère des Affaires Étrangères. Archives et Documentation. Série Z. Roumanie vol. 24. Z. 366. Georges Bidault francia külügyminiszter 1945. szeptember 20-i nyilatkozatát idézi Fülöp Mihály: *A Quai d’Orsay 1945. szeptember 6-i Erdély-terve. Századok*, 2007. 1. sz. 87–102., valamint uő: *A román kiugrás és a fegyverszünet. Századok Füzetek*, 2009. 2. sz. 63–98.

Milyen utat tett meg a szovjet diplomácia az Erdélyre vonatkozó magyar területi követelések támogatásától a trianoni döntéshez való visszamenőleges csatlakozásig? Miért okozott vitát az erdélyi határ rendezésének kérdése 1945 őszén a döntést hozó nagyhatalmak között? Hogyan jutott el az amerikai, az angol és a francia külügyminiszter a magyar-román határ Magyarország javára történő kiigazításáig? A kérdésekre adható válaszok körvonalai az eddig megjelent könyvtárnyi szakirodalomból, visszaemlékezésekből⁶ felrajzolhatók, az eseménytörténet rekonstruálható. Mindazonáltal az elmúlt húsz évben megismert szovjet források újraolvasása és összevetése a korábban megjelent magyar, angol, amerikai és francia diplomáciai okmányokkal, eredeti összefüggésekbe helyezésük, kritikai elemzésük újabb árnyalatokkal gazdagíthatja, pontosíthatja az eddig ismert képet. Erre teszünk kísérletet Kristóffy József moszkvai magyar követ táviratainak, a román fegyverszüneti egyezménynek és a Külügyminiszterek Tanácsa londoni Erdély-vitájának újraértelmezésével.

Kristóffy-táviratok nemzetközi kontextusban

Kertész István, a Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztályának vezetője 1945 nyarán abból indult ki, hogy „Romániának reálpolitikai adottságokban gyökerező ellentétei vannak Oroszországgal szemben”, a magyar-román határkérdést a Szovjetunió⁷ dönti el: „Kétségtelen, hogy legalábbis Észak-Erdély egy részének visszacsatolására bizonyos reményt nyújt a Romániával kötött fegyverszüneti egyezmény. Hogy ebbe a lehetőségbe kapaszkodva, mi mit, mikor és milyen beállításban kérjünk, az politikai célszerűségi kérdés, amit az adott pillanatban a két államnak Oroszországhoz és egymáshoz való viszonya fog döntőleg befolyásolni.”⁸ Kertész a moszkvai magyar követnek, Kristóffy Józsefnek a második bécsi döntést megelőzően Budapestre küldött táviratai⁹ alapján próbálta meg rekonstruálni, hogy a

⁶ Legutóbb részletes bibliográfiát közölt Romsics Ignác: *Erdély elvesztése 1918–1947*. Budapest, 2018, 421–436., valamint *Az elfelejtett béke. Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára*. Szerk. Fülöp Mihály. Budapest, 2018, 241–247.

⁷ *Восточная Европа в силовом поле великих держав. Трансильванский вопрос. 1940–1946 годы*. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta: T. M. Islamov – T. A. Pokivailova. Moszkva, 2008. Lásd még Zeidler Miklós – L. Balogh Béni: Az „Erdély-kérdés” a magyar-szovjet külkapcsolatokban. 2000, 2002. 4. sz. 41–53.; Baráth Magdolna: A Szovjetunió és a magyar béke. In: *Az elfelejtett béke...* 55–67.

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Külügyminisztérium Békeelőkészítő Osztály iratai (a továbbiakban: Küm Béó), 76/Be-res-1946, 14/res. Be-1945. Kertész István 1945. július 2-i feljegyzése a háború utáni nemzetközi tárgyalások előkészítéséről, de különösen a területi kérdésekben irányadó szempontokról. (A Minisztertanács 1945. július 25-i ülése jóváhagyta.) Idézi Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés (1947)*. Második, bővített kiadás. Püski, Budapest, 2008, 41.

⁹ MNL OL Küm Béó 424/Bé-1946. II. 16. Molotov 1940. évi nyilatkozatai a magyar-román kérdésről. Kristóffy 1940. VII. 4-i 93. sz. és 95. sz., 1940. VIII. 25-i 131. sz. – idézett – távirata, valamint Csáky külügyminiszter Sztójay Döme berlini magyar követnek küldött 156. sz. távirata – 459/res. pol. 1940.

háború kezdetén szovjet részről meddig voltak hajlandóak elmenni a magyar követelések támogatásában.

Kristóffy akkor írta számjeltáviratait, amikor a Molotov-Ribbentrop-paktum megkötését követően a Szovjetunió egymás után foglalta vissza a cári birodalom volt területeit: Kelet-Lengyelországot, a téli háborút követően finn Karéliát, a francia fegyverletétel után a balti államokat: Észtországot, Lettországot és Litvániát. A szovjet-német megnemtámadási egyezmény titkos jegyzőkönyvének 3. pontja Romániát érintette: „*Délkelet-Európa vonatkozásában szovjet részről hangsúlyozzák érdeküket Besszarábiát illetően. Német részről hangsúlyozzák a teljes politikai érdektelenséget ezeken a területeken.*”¹⁰

A szovjet külpolitikában Erdély sorsa a háború kezdetétől összefonódott Besszarábia kérdésével. 1940 nyarán Nagy-Románia mindhárom szomszédja, a Szovjetunió, Magyarország és Bulgária is revideálni kívánta a versailles-i békerendszerben rögzített román határokat.¹¹ A Besszarábia és Észak-Bukovina huszonegy órán belüli átadását követelő 1940. június 26-i szovjet ultimátum nyitotta meg az utat a magyar és a bolgár területi igények érvényesítése előtt. A német kormány jogosnak ismerte el Besszarábiára a szovjet igényt, s bár kifogásolta „egész Bukovina” annektálását, mert az nem szerepelt a korábbi egyezségben, a román kormányt rábírta arra, hogy 24 órán belül elfogadja a szovjet ultimátumot.¹² A német akciót az olasz kormány és Románia balkáni szövetségesei is támogatták. A Vörös Hadsereg pár napon belül megszállta az „átadott területeket”: a volt cári birodalmi Besszarábián és az osztrák koronaterületen, Észak-Bukovinán túl az ó-romániai Herca területét és a Duna-delta szigeteit is elfoglalta, a német fenntartás miatt azonban Bukovina déli részének megszállásáról szovjet részről átmenetileg lemondtak. Churchill sem ellenezte Besszarábia elcsatolását az angol területi garanciát 1940. július 1-én felmondó Romániától, noha azt az angol miniszterelnök nem a „rég-i cári”, hanem az „új szovjet imperializmus” megnyilvánulásának tulajdonította. Churchill Stafford Cripps moszkvai angol nagyköveten keresztül

¹⁰ A Molotov-Ribbentrop-paktumként elhíresült megnemtámadási egyezmény és a titkos jegyzőkönyv szövegét magyarul közli Grotius: <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=UJYOHQ> (Utolsó letöltés ideje: 2020. május 26.)

¹¹ A versailles-i békerendszer négy szerződése vonta meg Nagy-Románia határait: Bukovina esetében a Saint-Germainben 1919. szeptember 10-én aláírt osztrák békeszerződés; az 1919. november 27-én Neuillyben aláírt bolgár békeszerződés; a Magyarországgal 1920. június 4-én kötött trianoni; az 1920. október 28-i párizsi szerződésben az antant főhatalmai, Nagy-Britannia, Franciaország és Olaszország elismerték Besszarábiát Románia részeként. Ezt megelőzően a központi hatalmak 1918. május 7-én a bukaresti békében Besszarábiát Romániának adták.

¹² *ДОКУМЕНТЫ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ СССР 1940-22 июня 1941*. Т. XXIII. Москва, 1995 (a továbbiakban: DVP), 225. sz. dokumentum, 372. Schulenburg német nagykövet Molotov külügyi népbiztosnak Ribbentrop üzenetéről, 1940. június 25.

azt üzenté Sztálinnak, hogy a Szovjetunióknak kellene átvennie a vezető szerepet a Balkánon.¹³

A váratlan román kapituláció kizárta annak lehetőségét, hogy Nagy-Románia szomszédai együttes fegyveres fellépéssel szerezenek érvényt igényeiknek. Teleki Pál miniszterelnök nem akart a Szovjetunióval katonai együttműködést Románia ellen, de politikait sem. Molotov szovjet külügyi népbiztos a Besszarábia megszállása előtti napokban semmilyen biztatást nem adott a magyar és a bolgár területi igények támogatására, Magyarországgal szemben is csak addig volt hajlandó elmenni, hogy kijelentette: a „Kárpátaljai Oroszország kérdését” nem tekinti „aktuálisnak”.¹⁴ Teleki nem kívánta elszalasztani a szovjet precedens támasztotta alkalmat, ezért a kormány mozgósított, hogy érveinek katonai nyomatékot adjon. Kristóffy Moszkvában június 29-én Dekanozov külügyi népbiztoshelyettesnél az iránt érdeklődött, hogyan viszonyulna kormánya ahhoz, ha Magyarország is ahhoz hasonló területi követelésekkel lépne fel Románia ellen, mint amelyeket a Szovjetunió már megoldott. Kristóffy közölte, hogy magyar részről a kérdést békés úton, konferencián kívánják elintézni.¹⁵

A Kristóffy-táviratok összevetése a szovjet diplomáciai okmánygyűjteményekben fellelhető orosz nyelvű feljegyzésekkel fontos szövegezési különbségeket mutat. A magyar kormány kérdésére Molotov július 4-én adta meg a választ, arra hivatkozva, hogy az olasz nagykövetnek korábban tett kijelentéseit ismétli meg:¹⁶ „a Szovjetunióknak Magyarországgal szemben semmi követelése nincs, vele jó viszony kiépítésére törekszik, és hogy a magyar területi követeléseket megalapozottaknak tartja [...]. A magyar kormány számíthat arra, hogy a szovjet kormány a magyar

¹³ Majszkij londoni szovjet nagykövet 1940. július 3-i, Stafford Cripps moszkvai angol nagykövet 1940. július 4-i távirata. In: *Восточная Европа...* 87-93.

¹⁴ „Советский Союз не ставил перед Венгрией вопроса о Прикарпатской Руси, не считая его актуальным.” DVP vol. XXIII. 225. sz. dokumentum, 372. Molotov Schulenburg német nagykövetnek 1940. június 25-én tett kijelentését idézi Peter Pastor: *Hungarian and Soviet efforts to possess Ruthenia, 1938-1945. The Historian*, 2019. issue 3. 398-425., 411.

¹⁵ *Трансильванский вопрос: Венгеро-румынский территориальный спор и СССР. 1940-1946.* Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta: T. M. Iszlamov – T. A. Pokivajlova. Moszkva, 2000, 44-45. Lásd még L. Balogh Béni: *A magyar-román kapcsolatok 1939-1940-ben és a második bécsi döntés.* Csikszereda, 2002; Kolontári Attila: *Magyar-szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920-1941.* Budapest, 2009, a „Nekünk Erdélyt, nektek Besszarábiát!” c. fejezet.

¹⁶ Molotov megpróbálta a moszkvai magyar követet félrevezetni, ugyanis Augusto Rosso nagykövet 1940. június 20-án tolmácsolta Mussolini üzenetét a szovjet kormánynak a balkáni és Duna-völgyi „közös érdekek megvitatásáról”, de Kristóffy szerint Molotov ebben a beszélgetésben a magyar területi követelésekre megjegyzést nem tett. Kristóffy megállapításának helyességét igazolja a Molotov-Rosso-beszélgetésről készült szovjet feljegyzés is, amiben sem a magyar, sem a bolgár területi igényről nem esik szó. Lásd DVP vol. XXIII. 210. sz. dokumentum, 353-356. Lásd még DIMK V. kötet, 200. Kristóffy 1940. június 21-i 78. sz. számjeltávirata és június 22-i 101/pol. fön-1940. sz. jelentése.

területi követeléseket egy esetleges békekonferencián jogilag támogatni fogja.”¹⁷ A Molotov közléseiről készített orosz nyelvű feljegyzés óvatosabban fogalmaz: a szovjet delegátusok a magyar követelések megalapozottságához tartják magukat „egy esetleges nemzetközi konferencián, ahol Románia és Magyarország igényeit megvitatják.”¹⁸ A szovjet külügyi népbiztos a moszkvai magyar követ kérdésére kijelentette, hogy ez az álláspontjuk érvényes egy magyar-román fegyveres konfliktus esetén is.

Franciaország összeomlása és az angol garancia román felmondása után a szovjet kormány részt akart venni Délkelet-Európa német-olasz területi újrendezésében, ezért támogatta a Romániával szembeni magyar és bolgár területi igényeket. Molotov 1940. augusztus 24-én, a Turnu Severin-i magyar-román tárgyalások megszakítását követően megerősítette a magyar követnek: „követeléseinket megalapozottnak tartják – jelentette Kristóffy – és a szovjetek magatartása az események során kedvező lesz Magyarországra részére”; a „magyar kormány legyen meggyőződve, hogy a versailles-i és a trianoni Romániát sohasem tartotta ideálisnak, és az egyformán sérelmes volt Oroszország, Bulgária és Magyarország szempontjából.”¹⁹ A szovjet kormány „az események során” arra számított, hogy Teleki Pál miniszterelnök önálló fegyveres akciót indít,²⁰ ami lehetőséget adott volna arra, hogy Romániát katonai erővel összeroppantsák – éppúgy, ahogy a második világháború kezdetén a „versailles-i rendszer szörnyszülöttét”,²¹ Lengyelországot –, a szovjet befolyást pedig Bulgáriára, Romániára és Magyarországra kiterjesszék.²² A Vörös Hadsereg felvonult a szovjet-román határhoz, ahol 1940. augusztus végén fegyveres incidensekre került sor. Abban az esetben viszont, ha a magyar-román konfliktust

¹⁷ MNL OL Küm Béó. 424/ Bé-1946. II. 16. Molotov 1940. évi nyilatkozatai a magyar-román kérdésről. A Kertész István iratai között talált 1940. július 4-i, 95. sz. táviratot fénymásolatban közli Fülöp Mihály: Az elveszettnek hitt távirat. *Magyar Nemzet*, 1988. 211. sz. 9.

¹⁸ „СССР не имеет никаких претензий по отношению к Венгрии; Советское правительство считает, что претензии Венгрии к Румынии имеют под собой основания. Я добавил, что такой же позиции представители СССР будут придерживаться в случае созыва международной конференции, на которой эвентуально будет стоять вопрос о притязаниях Венгрии к Румынии”. In: *Трансильванский вопрос...* 46.

¹⁹ Kristóffy József moszkvai magyar követ 1940. augusztus 25-i 131. sz. táviratát közli DIMK V. kötet. 519. Idézi még Zeidler – L. Balogh: i. m. Kristóffy táviratában nem szerepel a saint-germaini békére való utalás.

²⁰ Ottmar Trașcă: Planul de atac al armatei maghiare împotriva României din 23 August 1940. In: *Anuarul Institutului de Istorie Cluj-Napoca, 1999–2000*. Cluj-Napoca, [é. n.], 219–230.; Uő: Stenogramele Consiliului de Miniștri al Ungariei din 22, 28, 29 și 31 august 1940 referitoare la cel de-al doilea Arbitraj de la Viena. In: *Anuarul Institutului de Istorie Cluj Napoca, 1998*. Cluj-Napoca, [é. n.], 177–200.

²¹ Molotov 1939. szeptember 28-i, a szovjet-német barátsági egyezmény aláírása alkalmából mondott beszéde.

²² Peter Pastor idézi Sztálin alapítását Molotov 1940. november 12–13-i berlini látogatása előtt, valamint a Hitler–Ribbentrop–Molotov-tárgyalásokat. In: Pastor: i. m. 414.

békés úton, „nemzetközi konferencián” oldanak meg, a Szovjetunió igényt tartott arra, hogy a döntőbírók közé kerüljön.

A „magyar területi követelések”²³ támogatásának szempontjából a szovjet álláspont jóval kedvezőbbnek ígérkezett, mint a német vagy az olasz. A szovjet veszélyt Bukarestben is érzékelték: a román kormány sietve Németország védelmét, a területi vitában német–olasz döntőbírói ítéletet kért. Hitler²⁴ a nagy hirtelen²⁵ összehívott, Erdélyt kettéosztó 1940. augusztus 30-i bécsi, német–olasz választott bírósági határozattal keresztülhúzta Sztálin²⁶ számításait: a magyar–román határvitát,²⁷ de a bolgár–románt is²⁸ békés úton, a Szovjetunió kizárásával rendezte. Mindhárom állam (Magyarország, Románia és Bulgária) – szovjet helyett – német alávetettségbe került. Németország és a Szovjetunió a Balkán-félszigeten került szembe egymással. A területi rendezéssel párhuzamosan Németország garantálta Románia határait, ami a további szovjet (Dél- Bukovina) vagy magyar (Dél-Erdély) igények felvetése ellen irányult.²⁹ Molotov Schulenburg moszkvai német nagykövetnek 1940. augusztus 31-én a szemére vetette, hogy Németország megsértette a meg nem támadási egyezmény konzultációs kötelezettségét, továbbá sérelmezte, hogy nem vehetett részt a bécsi döntésben, és azt is, hogy a területi garancia a Szovjetunió ellen irányult.³⁰ A német „tancsapatok” bevonulása a román olajmezőkre 1940 októberének első hetében véget vetett a szovjet–német érdekszféramegállapodásnak, a Molotov–Ribbentrop-paktum érvényének, de szovjet részről nem kérdőjelezték meg az arbitrázst.

Churchill 1940. szeptember 5-i alsóházi beszédében a bécsi döntéssel kapcsolatban leszögezte: *„Személy szerint én magam sohasem tartottam megfelelőnek azt a módot, ahogy Magyarországot a legutóbbi háborúban kezelték. A háború kitörésétől*

²³ Lásd Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945*. Budapest, 1975, 226–237.; Hory András: *Bukaresttől Varsóig*. Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta: Pritz Pál. Budapest, 1987, 317–348.

²⁴ Hitler 1940. augusztus 27-én Berchtesgadenben teljes titokban, egymaga döntött a magyar–román határról. Döntését német–olasz közös döntőbírói határozatként hirdették ki Bécsben, augusztus 30-án.

²⁵ Ribbentrop 1940. október 13-án Sztálinhoz intézett levelében azt írta, hogy *„az angol ügynökök által szított román–magyar ellentét háború kitörésével fenyegetett, a béke megőrzése azonnali diplomáciai beavatkozást igényelt, ezért 24 óra alatt rögtönözve hívták össze Bécsben a német–olasz döntőbírókat.”* Idézi: *Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии. Документы и материалы*. Moszkva, 1996, 34. sz. dokumentum, 376–377.

²⁶ *Восточная Европа...* 94–95., 101–111.

²⁷ L. Balogh: i. m. 271–304. A második bécsi döntés Magyarországnak ítélte Észak-Erdélyt, mintegy 43 100 km²-nyi területet.

²⁸ 1940. szeptember 7-én Craiovában írták alá a bolgár–román szerződést, amely Dél-Dobrudzsát Bulgáriához csatolta.

²⁹ Lásd feljebb: 24. sz. jegyzet, valamint Kolontári: i. m. 329–338

³⁰ DVP vol. XXIII., 348. sz. dokumentum, 544–545.; *Восточная Европа...* 110–111.

kezdvé sohasem helyezkedtünk arra az álláspontra, hogy az egyes országok területi státusát nem lehet megváltoztatni. Másfelől viszont nem javasoljuk azoknak a területi változásoknak [az] elismerését, amelyek a háború során jöttek létre, kivéve, ha azok az érintett felek szabad hozzájárulásával és jóakaratával valósultak meg.”³¹ Az angol kormány a második bécsi döntést nem tekintette a felek szabad akaratából létrejött területi változásnak, de a román-bolgár craiovai egyezményt, amely Dél-Dobruzsát Bulgáriához csatolta, ilyennek ismerte el.

Kristóffy utolsó, legtöbbet idézett távirata³² is új megvilágításba kerül, ha összehajlítjuk az erről készült szovjet feljegyzéssel.³³ (Zárójelben az orosz nyelvű szöveget idézzük, kurzívval a lényeges eltérést jelöljük.) Molotov 1941. június 23-án délelőtt, a német támadás másnapján Kristóffy József követnél érdeklődött Magyarország állásfoglalásáról a német-szovjet konfliktust illetően: részt szándékozik-e venni a háborúban az „egyik vagy másik harcoló fél oldalán” (Примыкает ли Венгрия к той или другой воюющей стороне), vagy semleges magatartást tanúsít? A szovjet külügyi népbiztos a magyar követ moszkvai számjeltávirata szerint közölte, hogy „a szovjet kormánynak, mint azt már több ízben³⁴ kijelentette, nincs követelése³⁵ vagy támadó szándéka Magyarországgal szemben, nem volt észrevétele, hogy magyar követelések Románia kárára megvalósuljanak, e tekintetben a jövőben sem lesz észrevétele.”³⁶

³¹ Churchill 1940. szeptember 5-i alsóházi beszéde megtalálható angolul: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1940/sep/05/the-war-situation> (Utolsó letöltés ideje: 2021. május 28.) Magyarul idézi Juhász Gyula: A magyar revíziós célok és a nagyhatalmak. *História*, 1990. 3. sz. 15–17. Felsőházi beszédében Lord Halifax külügyminiszter az angol kormány nevében a tengelyhatalmak diktátumának tekintette a bécsi döntést, amit Romániára rákényszerítettek. („We are unable to accept the settlement now announced of the Hungarian-Rumanian dispute over Transylvania since that settlement is the result of a dictation by the Axis Powers imposed on Rumania under duress. We do not propose during the war to recognise territorial changes unless these have been evidently and freely agreed between all the parties concerned. I have no doubt all of us in this House hope that at the end of the war there may be a general settlement on lines so just and equitable as to give hope of its durability and to that end His Majesty’s Government will use all their influence.”) Lásd <https://api.parliament.uk/historic-hansard/lords/1940/sep/05/the-war-situation> (Utolsó letöltés ideje: 2021. május 28.).

³² A moszkvai követ 1941. június 23-i számjeltávirata a külügyminiszternek. In: DIMK V. kötet, 867. sz. dokumentum, 1214. Az irat lelőhelye: MNL OL Külügyminisztérium, Politikai osztály általános iratai, K 63 a-75-a-III-636, Szent-Iványi-kézirat, 407/res. pol.-1941. A távirat Szent-Iványi-kéziratba kerülésének történetéről lásd Borsányi Julián: *A magyar tragédia kassai nyitánya*. München, 1985, 246.; Kolontári: i. m. 343–344., 383–384. Kolontári Molotov politikai naplóbejegyzésére hivatkozik az AVP RF F. 06. Op. 3. P. 11. gy. 132. 1 alapján, ami azonos a szovjet forrásgyűjteményben publikált Podcerob-feljegyzéssel.

³³ Molotov és Kristóffy 1941. június 23-i beszélgetéséről Borisz Podcerob feljegyzése. DVP 22 июня 1941 – 1 января 1942. Т. XXIV. Moszkva, 2000. 11. sz. dokumentum, 21.

³⁴ Ez utalás Molotov 1940. július 4-i és augusztus 24-i, Kristóffynak tett kijelentéseire.

³⁵ Ez utalás Kárpátaljára.

³⁶ DIMK V. 1214. A dőlt betűvel jelölt részek nem szerepelnek Borisz Podcerob feljegyzésében.

Borisz Podcerob,³⁷ a beszélgetésben résztvevő szovjet diplomata feljegyzése két fontos vonatkozásban tér el a magyar követ táviratától. Egyrészt Molotov nem arról tesz említést, miszerint a szovjet kormánynak nincs „támadó szándéka Magyarországgal szemben”, hanem azt említette, hogy a Szovjetunióknak Magyarországgal kapcsolatban semmilyen vitás kérdése nincs. Másrészt a szovjet külügyi népbiztos úgy fogalmazott, hogy a „Szovjetunió nem ellenzi/nincs fenntartása Magyarország területének Románia rovására *megvalósult*³⁸ megnagyobbításával kapcsolatban.” („Советский Союз не имеет никаких спорных вопросов в своих отношениях с Венгрией и не имеет к Венгрии никаких претензий. Советский Союз не имеет возражений по поводу осуществленного за счет Румынии увеличения территории Венгрии.”)³⁹ A Podcerob-feljegyzés pontosabban fejezi ki Molotov szándékát, mint Kristóffy Budapestre küldött távirata: Magyarországot távol akarta tartani a háborútól, ezért – az utolsó pillanatban – *de facto* elismerte az Észak-Erdélyre vonatkozó második bécsi döntés területi érvényét, de a jövőre nézve nem tett semmiféle ígéretet, nem tett említést a szovjet támadó szándék hiányáról se.⁴⁰

Románia és Finnország a németekkel egyidőben támadásba lendült „elveszett területeinek” visszaszerzésére. Molotov június 24-én Grigore Gafencu moszkvai román követtől a német rablőháborúban való részvétel okát tudakolta, ugyanis szerinte „Besszarábia kérdésének rendezése” után a Szovjetunió jószomszédi viszony kialakítására törekedett, „Romániával szemben területi követeléseket nem támasztott”; a jóviszonyt a német területi garancia nyújtása rontotta meg, mert „Románia függő viszonyba került Németországgal szemben, a német nemzetiszocialisták akaratának vetette alá magát”; a szovjet kormány a német „tancsapatok” bevonulását Romániába megszállásként értelmezte. Gafencu a román hadbalépést azzal indokolta, hogy a Szovjetunió erőszakos módon foglalta el Besszarábiát, sőt ezen túlmenően Bukovinát, az ó-romániai Hercát és a Duna-delta szigeteit is, ami után a „nemzet fennmaradása” érdekében a „gigantikus Oroszországgal” szemben (német) garanciát kerestek. Molotov kitért Besszarábia annexiójának megvitatása elől, s a beszélgetést azzal zárta: „*a kérdés immár nem egyik vagy másik román terület hovatartozása, hanem Románia, mint állam fennmaradása.*”⁴¹

A Kristóffy-távirat⁴² nem változtatta meg az események menetét. A szovjet próbálkozás a magyar semlegesség fenntartására hiábavalónak bizonyult. Horthy

³⁷ Podcerob, Borisz Fedorovics (1910–1983): szovjet karrierdiplomata, Molotov személyi titkára.

³⁸ Lásd még Kolontári: i. m. 343–344., 383–384.

³⁹ DVP vol. XXIV. 21.

⁴⁰ A beszélgetés során az „egész” Erdélyre vonatkozó magyar igény kérdése fel sem merült.

⁴¹ Molotov és Gafencu 1941. június 24-i beszélgetéséről készült feljegyzés, DVP vol. XXIV. 31–32. Lásd még a területi garancia kérdésében a 29. sz. lábjegyzetet Molotov és Schulenburg 1940. augusztus 31-i beszélgetéséről.

⁴² Horthy 1944. szeptember utolsó hetében Sztálinhoz intézett levelében azt írta, hogy „*most szereztem tudomást arról, hogy a Kassát és Munkácsot ért légitámadás után Molotov külügyminiszter –*

1941. június 26-án, a kassai légitámadás után elhatározta a hadbalépést a Szovjetunió ellen. Amikor Moszkvában az erdélyi kérdés mérlegelése napirendre került, Litvinov erről a következőket írta: „Magyarország – minden ok nélkül – Németország oldalára állt, mikor megtámadta a Szovjetuniót. Magyarországnak nem voltak olyasfajta követeléseai a Szovjetunióval szemben, melyekkel Finnország és Románia próbálja igazolni a háborús részvételét [...] esztelenség lenne megjutalmazni legfőbb területi követeléseinek a kielégítésével.”⁴³

Erdély, vagy annak nagyobb része

Sztálin 1941. december 16-án a Moszkvába látogató Anthony Eden angol külügyminiszter elé tárta béketerveit. A szovjet kormányfő a Molotov-Ribbentrop-paktum Hitler-ellenes változata, egyfajta „Molotov-Eden-paktum” megkötésére készült, amelyben helyreállítanák a Szovjetunióknak a német támadás előtt érvényben lévő, 1941-es határait: Lengyelország esetében a Curzon-vonalat, az 1940. évi szovjet- finn béke szerint megvont határt, a balti köztársaságok, Besszarábia és Észak-Bukovina határait. Sztálin az Európát angol-szovjet érdekszférákra osztó titkos jegyzőkönyv tervezetében kitért a román kérdésre is. Eszerint a Szovjetunió katonai szövetséget kíván kötni Romániával, ami feljogosítaná arra, hogy román területen szárazföldi, légi és tengeri támaszpontokat létesítsen. „Románia területét nyugaton némileg ki kell terjeszteni Magyarország rovására, ahol jelenleg másfél millió román él. Ez további büntetést jelentene Magyarország háborús szerepéért.”⁴⁴

Molotov a magyar béketalapozatásokra adandó szövetséges válasz egyeztetése alkalmával 1943. június 7-én közölte Washingtonnal és Londonnal, hogy „a szovjet kormány nem tekinti teljes mértékben igazolhatónak a Németország diktátumával 1940. augusztus 30-án Bécsben hozott úgynevezett döntőbírói ítéletet, amely

egy, a magyar követel folytatott megbeszélése során – kifejezésre juttatta a Szovjetunióknak Magyarország iránt táplált békés törekvését. Ha ez megfelel a valóságnak, tragikus, mert nem ért el hozzám idejében.” Horthy Faragho Gábor tábornokkal, Teleki Gézával és Szent-Iványi Domokossal (akitől a Kristóffy-táviratról értesült) Moszkvába küldött levelében kitért Románia háborús szerepére is: „A románok foglalták el orosz szövetségesüktől Besszarábiát az első világháború után, a második világháború alatt pedig német segítséggel Oroszország déli részét igyekeztek megszerezni. Ezenkívül, amikor 1940-ben véget kívántunk vetni az erdélyi magyarság kegyetlen bánásmódjának, ismét a románok voltak azok, akik Németország segítségéért folyamodtak, kérve Hitlert, hogy tegyék számukra lehetővé a bécsi döntéssel e terület legalább egy részének megtartását”. Idézi Juhász: Magyarország külpolitikája... 389.

⁴³ Litvinov 1944. június 5-i feljegyzése Erdélyről. *Трансильванский вопрос...* 236.

⁴⁴ Sztálin Csehszlovákia „rég határai” helyreállítása kapcsán említette először az angol külügyminiszternek „Magyarország megbüntetését”: „A csehszlovák területet Délen ki kell terjeszteni Magyarország rovására. Magyarországra kellő büntetést kell mérni az ebben a háborúban tanúsított magatartásáért.” Lásd СССР и германский вопрос, 1941-1949: документы из архива внешней политики Российской Федерации. Szerk. Georgij Kinyin - Ecsen Laufer. Tom. I. 1941-1949. Moszkva, 1996, 124-134. Idézi: *Az elfelejtett béke...* 24-25.

Magyarországnak juttatta Észak-Erdélyt.”⁴⁵ Sztálin⁴⁶ és Molotov⁴⁷ megnyilatkozásai nyitva hagytak bizonyos lehetőséget a trianoni magyar-román határ módosítására. 1944 tavaszán szovjet javaslatra került a román fegyverszüneti feltételekbe az „Erdély egésze, vagy nagyobb része visszaadandó Romániának” formula. Sztálin mesterien használta ki az Erdélyért való magyar-román versenyfutást Románia „kiütésére” a háborúból, Horthy „kiugrási” kísérletének kiprovokálására, illetve a Groza-kormány hatalomra juttatására.

A szövetséges nagyhatalmak a román határkérdéseket a háború folyamán először Barbu Știrbey herceg⁴⁸ kairói küldetése alkalmával tárgyalták meg. 1944. április 2-án a Vörös Hadsereg elérte Besszarábia és Észak-Bukovina területét, megkezdte az 1940-es „szovjet-román szerződés” teljes határvonalának helyreállítását. Az 1940-es határokat a román előzetes fegyverszüneti feltételek egyeztetése során az angol és amerikai szövetségesek is elismerték. A Szovjetunió 1944 nyarának végére Besszarábia és Észak-Bukovina birtokába került. A szovjet megadási okmányt a három szövetséges nagyhatalom nevében április 12-én nyújtották át Stockholmban az Antonescu-kormányt képviselő Fred Nanu svédországi román követnek, Kairóban Știrbey hercegnek, az ellenzék képviselőjének. Antonescu a fegyverszünet elfogadása helyett a további harcot választotta.

A szovjet minimális feltételek megkövetelték ugyan a szembefordulást a németekkel, ámde mellőzték a katonai megszállási rendszer bevezetését, és „igazságtalannak” nyilvánították a második bécsi döntést. A szovjet kormány kész volt Romániával közös hadműveleteket folytatni a magyarok és a németek ellen, hogy „egész Erdélyt, vagy annak nagyobb részét”⁴⁹ visszaadják Romániának. A szovjet javaslat eredeti angol nyelvű változata szerint: „with the object of restoring to Rumania all of Transylvania or the major part thereof”. Winston Churchill⁵⁰ kifejezett kívánságára ezt a feltételt egészítették ki azzal, hogy az átadásra a „békerendezésben történő megerősítéstől függően” kerülhet sor (*subject to confirmation at the peace settlement*). A State Department megfogalmazása viszont nyitva hagyta a kérdést: „a terület végső hovatartozásának meghatározását az általános békerende-

⁴⁵ Molotov ebben a levélben írta, hogy a háborús részvételért a „felelősséget nem csak a magyar kormánynak kell viselnie, hanem nagyobb vagy kisebb mértékben a magyar népnek is.” Lásd *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Összeállította, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta: Juhász Gyula. Budapest, 1978, 158–159.

⁴⁶ „Némileg ki kell terjeszteni.”

⁴⁷ „Nem tekinti teljes mértékben igazolhatónak.”

⁴⁸ A történelmi pártok: Iuliu Maniu Nemzeti Parasztpártja és C. I. C. Brătianu Nemzeti Liberális Pártjának képviselője. Lásd Fülöp Mihály: *A román kiugrás és a fegyverszünet...* 79–84.

⁴⁹ National Archives, Kew, UK Foreign Office (a továbbiakban: NA), FO 371/43998.

⁵⁰ Az angol miniszterelnök a hivatalától távol lévő Antony Eden külügyminisztert helyettesítette.

zésig kell halasztani” (*deffering the definitive disposition of this territory to the general peace settlement*).⁵¹

Az angol és az amerikai kormány nem óhajtotta Erdély kérdését a háború alatt eldönteni. Londonban és Washingtonban⁵² közel egy időben (sőt mint látni fogjuk, a rákövetkező esztendőben Párizsban is) hasonló elképzeléseket fogalmaztak meg a Magyarországnak ítélendő területsávról, a módosításhoz kapcsolódó lakosságcseréről, az erdélyi autonómiáról. 1940 nyarán a Turnu Severin-i tárgyalások előkészítése során Sabin Manuilă⁵³ és a Teleki Intézet javaslataiban már felmerültek ezek az elképzelések. Az amerikai béketervekben a kisebb határmódosítás lehetőségének mérlegelésénél abból indultak ki, hogy a román kormány maga is javasolt ilyen megoldást, úgy tűnt tehát, hogy a „kis-partiumi” területátcsatolást Románia hajlandó lenne elfogadni.

Litvinov szovjet külügyi népbiztoshelyettes 1944. június 5-én Sztálinnak írt feljegyzésében foglalta össze Moszkva szempontjait az erdélyi kérdés mérlegelésénél. Kiindulópontként leszögezte: *„az Egyesült Nemzeteknek Erdély ügyében semmiféle kötelezettségük nincsen, mivel a trianoni szerződés és az összes formális kötelezettség érvényét veszítette annak következtében, hogy Magyarország is, Románia is [az Egyesült Nemzetek ellen harcoló – F. M.] ellenséges államok.”* A területi probléma megoldásánál a történelmi érveléssel szemben az etnikait részesítette előnyben. Erdély átadását az egyik vagy másik versenytársnak attól tette függővé, hogy mennyire tudnak tőlük a Szovjetunióval való tartós együttműködésre hosszú távú biztosítékot kapni. Romániát – ugyanúgy, mint Magyarországot – ellenséges államnak tekintette, amely *„büntetést, nem pedig jutalmat érdemel, de teljeséggel elképzelhető Erdély odaítélése abban az esetben, ha Románia garantálja a Szovjetunióval való szoros és hosszú távú együttműködést, továbbá egyszer s mindenkorra lemond Besszarábiáról és Bukovináról. Románia Erdellyel kompenzálva érezné magát Besszarábia és Bukovina elvesztéséért. [...]. Romániának ez esetben szüksége lenne a Szovjetunió segítségére Magyarországgal ellentétben, amely soha nem nyugszik bele Erdély teljes és végleges elvesztésébe.”* Szovjet szempontból Litvinov az önálló erdélyi állam létrehozását tartotta a legelőnyösebbnek. Erdély ütközőpont, „Erisz almája” lenne Magyarország és Románia között, amely nem tudna a Szovjetunió védelme nélkül létezni. A külügyi népbiztoshelyettes mindenestre azt javasolta, hogy Erdély önállóságáról

⁵¹ NA FO 371/43998, valamint *Foreign Relations of the United States 1944*. Europe volume IV. Washington D. C. (a továbbiakban: FRUS), Cordell Hull amerikai külügyminiszter távirata Mac Veagh kairói nagykövetnek 1944. április 11-én, 173–174.

⁵² Lásd Romsics: *Amerikai béketervek...* 185–190., 203–209., 230–243.

⁵³ Sabin Manuilă (1894–1964): román szociológus, demográfus. Lásd L. Balogh: *A magyar-román...* 229–237.

hozzanak „átmeneti” döntést, amíg tisztázódnak az együttműködésre való kilátások Romániával vagy Magyarországgal.⁵⁴

Mihály király⁵⁵ az 1944. augusztus 23-i fordulatot Antonescu marsall letartóztatásával az áprilisi fegyverszüneti feltételek alapján hajtotta végre. Az átállás legfőbb mozgatórugója Észak-Erdély „megszerzése” volt. A király proklamációjában kijelentette: „*az Egyesült Nemzetek garantálták országunk függetlenségét és azt, hogy nem avatkoznak belügyeinkbe. [...] A szövetséges hadseregekkel és az ő segítségükkel, a nemzet összes erőit mozgósítva, átlépjük az igazságtalan bécsi döntéssel ránk erőszakolt határokat, hogy felszabadítsuk Erdély földjét az idegen megszállás alól.*”⁵⁶ Iuliu Maniu nemzeti parasztpárti politikus a szovjet vezetőkhez címzett üzenetében köszönetét tolmácsolta az Erdély „felszabadítása” végett kilátásba helyezett „jóindulatú” szovjet katonai segítségért. Moszkva fenntartotta áprilisi feltételeit, bár elfogadta, hogy a döntést a békerendezés során felülvizsgálhatják. Az 1944. augusztus 31-i szovjet tervezet angol szövege szerint: „*Allied Governments [...] agree that Transylvania (whole or greater part) should be plainly Roumanian subject to reconsideration at the Peace settlement.*”⁵⁷

A szövetséges nagyhatalmak moszkvai fegyverszüneti tárgyalásain Clark Kerr angol nagykövet ezzel szemben Erdély hovatarozásának kérdését nem a fegyverszüneti egyezménybe, hanem a kevésbé kötelező jellegű háromoldalú nyilatkozatba⁵⁸ kívánta foglalni, míg Harriman⁵⁹ amerikai nagykövet olyan megfogalmazást javasolt, ami a területi kérdés eldöntését a háború utánra halasztotta. Molotov mindkét javaslatot elvetette. Hivatkozott arra, hogy áprilisban Churchill kifejezett kívánságára fogadták el ebben a formában az erdélyi klauzulát. A fegyverszüneti egyezmény 19. cikkelyébe az angol változat került: a szövetséges kormányok a bécsi döntést semmisnek és érvénytelennek nyilvánították, továbbá egyetértettek azzal, hogy „*Erdély (vagy annak nagyobb része) visszaadható Romániának, a békerendezésben történő megerősítéstől függően.*”⁶⁰ A román kiadványokban a fegyver-

⁵⁴ *Трансильванский вопрос...* 233–237. Vértes Judit magyar fordítását lásd Zeidler – L. Balogh: *Az „Erdély kérdés”... i. m.*

⁵⁵ Fülöp Mihály: A királyi Románia és Erdély, 1944–1947. Interjú I. Mihály román királlyal, 1993. december 9. *História*, 1994. 2. sz. 24–29.

⁵⁶ Lásd Fülöp Mihály: *A román kiugrás és a fegyverszünet...* 88–98.

⁵⁷ NA FO 371/44006 W. P. (44) 496.

⁵⁸ *Восточная Европа...* 161.

⁵⁹ Harriman moszkvai amerikai nagykövet 1944. szeptember 7-i távirata. FRUS 1944. Europe, Rumania, 224.

⁶⁰ A román fegyverszünet 19. cikkelyének végleges angol szövege: „*The Allied Governments regard the decision of the Vienna Award regarding Transylvania as null and void and are agreed that Transylvania (or the greater part thereof) should be returned to Roumania, subject to confirmation at the peace settlement and the Soviet Government agrees that Soviet forces shall take part for this purpose in joint military operations with Roumania against Germany and Hungary.*” Department of State Bulletin, September 17, 1944. Washington D. C. 289–292. FRUS 1944, Europe, Rumania, 232.

születi feltételek szövegét rendszeresen tudatosan félrefordítva, Erdély egészét vagy legnagyobb részét említik, kihagyva a „békerendezésben történő megerősítéstől” kitételt.⁶¹ Az 1944. szeptember 12-én kötött fegyverszüneti egyezményvel a szovjet kormány megtalálta azt az eszközt, amivel Romániát és Magyarországot egyaránt a jármába hajthatta.

Churchill és Eden már megkezdte moszkvai, az ún. „százalékos” egyezményhez vezető tárgyalásait Sztálinnal és Molotovval, amikor a magyar küldöttség a kormányzó nevében 1944. október 11-én aláírta az előzetes fegyverszüneti feltételeket, amelyek kimondták: „Magyarország köteles kiüríteni minden csehszlovák, jugoszláv és román területet, amelyeket az 1937. december 31-i állapot óta szerzett és birtokában tart, köteles visszavonni az összes magyar csapatokat és köztisztviselőket.”⁶² A kiugrás elősegítésére október 12-én leállították a szovjet csapatok előrenyomulását Budapest felé, Kolozsvárra be se engedték a román hatóságokat.⁶³ Pár nap múlva a román csendőrségnek is el kellett hagynia Kolozsvárt. Ebben része lehetett Faragho Gábor tábornok 1944. október 14-i moszkvai, a Maniu-gárdák atrocitásai ellen tiltakozó jegyzékének. Molotov az angol és az amerikai nagykövettel együtt azonnal megkezdte a Magyarországgal kötendő fegyverszünet tárgyalásokat, amelyek a szovjet tervezeten alapultak, s a magyar határookra nézve – a „csapat- és köztisztviselő-visszavonási” klauzulán kívül – rendelkezést nem tartalmaztak. Az amerikai külügyminisztérium Erdély kérdésében megismételte a román tárgyalásokon hangoztatott álláspontját: „területi rendelkezések nem kerülhetnek a fegyverszünet szövegébe; nem hozhatnak végső döntést területi vitákban a háború időtartama alatt.”⁶⁴

Sztálin 1944 őszén – a magyar kiugrási kísérlet bukása miatt – arra az álláspont-ra helyezkedett, hogy Magyarország a „régí”,⁶⁵ vagyis a trianoni határokat kapja vissza, ámde a magyarok és a románok által vitatott területet mégsem adta román kézre, hanem azt 1944. november 12-én szovjet katonai közigazgatás alá helyezte. Mihály király Roosevelt elnökhöz intézett, 1945. január 24-i memorandumában a román közigazgatás helyreállítása mellett érvelt, mert különben Észak-Erdély vagy annak nagyobb része hosszabb időre „idegen, vagy katonai közigazgatás alá kerül. Ha azonban az egész terület a fegyverszünet 19. cikkelyének megfelelően román közigazgatás alá kerül, a helyzet egészen másképp alakul, mivel a békeszerződésben csak e terület kis része kerülhet más államhoz. Ebben az esetben a román közigazgatást csak Észak-Erdély egy kis részéből kell visszavonni.”⁶⁶

⁶¹ Lásd pl. Radu Mocanu: *România și Armistițiul cu Națiunile Unite*. București, 1995, 172.

⁶² Juhász: *Magyarország külpolitikája...* 392.

⁶³ *Восточная Европа...* 165.

⁶⁴ Cordell Hull amerikai külügyminiszter 1944. október 14-i távirata Harriman amerikai nagykövetnek. FRUS 1944, The British Commonwealth and Europe, 907.

⁶⁵ Lásd *Az elfelejtett béke...* 35-38.; *Восточная Европа...* 161-181.

⁶⁶ Mihály király 1945. január 24-i levelét Frank G. Wisnernek (OSS) adta át, William J. Donovan 1945. március 5-én juttatta el Roosevelt elnökhöz, aki azt válasz nélkül hagyta. FRUS 1945,

Észak-Erdély ellenőrzése bizonyult annak az „emelyűnek”, amivel a Szovjetunió a román politikai rendszert a sarkaiból kifordította. Sztálin ugyanis fokozatosan felismerte, hogy a monarchiával és a történelmi pártokkal szembeni leszámolás-hoz a terület státusa olyan eszköz, amellyel hatalomra segítheti a kommunistákat. 1945. március elején Bukarestbe küldte Visinszkij külügyi népbiztoshelyettesét, aki katonai s politikai fenyegetéssel bírta rá Mihály királyt a Rădescu-kormány leváltására, a szovjet- (és magyar) barát Petru Groza kormányfővé való kinevezésére. Visinszkij kijelentette: ha a király visszautasítja Groza kinevezését, „nem felelhet Románia, mint független állam fennmaradásáért”. Mihály király⁶⁷ a kinevezésbe akkor egyezett bele, amikor értesült a szovjet szándékról, miszerint Észak-Erdélybe visszatérhet a román közigazgatás. Visinszkij Sztálin „ajándékát”,⁶⁸ Észak-Erdélyt 1945. március 13-án „adta át” Kolozsvárott az általa hatalomra juttatott román kormánynak. A történelmi pártokat erőszakkal szorították ki a kormányzati hatalomból, és megfosztották őket annak dicsőségétől, hogy a valamennyi románt egyesítő nemzeti cél – az „elszakított” erdélyi területek „visszaszerzése” – megvalósulásának részesei lehessenek. A Szovjetuniótól a vitatott területet a Groza-féle baloldali román kormány kapta meg, ami megteremtette az addig nemzetietlennek tekintett erők létalapját. Magyar-román viszonylatban mindez azt jelentette, hogy a határkérdésben véglegesen kikristályosodott a szovjet álláspont „egész Erdély” Romániának juttatására, a trianoni határ visszaállítására vonatkozóan.⁶⁹

A Külügyminiszterek Tanácsa 1945. szeptember 20-i Erdély-vitája

A Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia állam- és kormányfői a potsdami értekezleten hozták létre a Külügyminiszterek Tanácsát, amelynek feladata a békeszerződések előkészítése, az európai területi kérdések rendezése lett. A baloldali kormány egyoldalú szovjet akcióval Romániára kényszerítése az európai békerendezés egészét veszélyeztető vitát indított el a nagyhatalmak között. Mihály király 1945. augusztus 19-én lemondásra szólította fel Grozát, mert kormánya nem képviselte az összes demokratikus pártot, és így nem kaphatta meg a békekötéshez szükséges diplomáciai elismerést. Petru Groza és Gheorghe Tătărescu miniszterelnök-helyettes

Europe, vol. V. doc. 339. Az idézet az eddig publikálatlan 36 oldalas memorandum 18. oldaláról való. A memorandum lelőhelye: National Archives and Record Administration, RG 59 State Department Decimal Files 1945-1949, 740.00119 Control (Rumania) / 3-545. A memorandumot Timothy Dowling hadtörténész küldte meg, ezúton is köszönöm.

⁶⁷ Burton Berry bukaresti amerikai politikai képviselő 1945. március 7-i távirata. FRUS 1945, Europe. vol. V. 502-505.

⁶⁸ Sarret bukaresti francia ügyvivő 1945. március 12-i jelentésében Sztálin „ajándékának/adományának” nevezte Észak-Erdélyt. Idézi Fülöp Anna: *La Transylvanie dans les relations roumano-hongroises vues du Quai d'Orsay (septembre 1944 - décembre 1947)*. Cluj-Kolozsvár, 2006, 58.

⁶⁹ *Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar-román kapcsolatok történetéről (1945-1947)*. Bevezető tanulmány: Fülöp Mihály, sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta: Vincze Gábor. Budapest, 1998, 12.

magától Sztálintól kapta a megerősítést az 1945. szeptemberi moszkvai látogatás során, hogy a Szovjetunió a háború előtti állapotnak megfelelően állítja helyre a magyar-román határt. A megfogalmazás ebben a formában Litvinov békeelőkészítő feljegyzésébe került be, hogy a „trianoni szerződés említésének és az ezáltal történő elismerésének még a látszatát” is elkerüljék. Ez a Külügyminiszterek Tanácsa elé kerülő szovjet javaslatban az „1937. december 31-én fennállott magyar-román határra” módosult.⁷⁰ A szovjet kormány elkötelezte magát Észak-Erdély átadására, de nem hagyhatta figyelmen kívül azt a tényt – hacsak nem óhajtott Romániával különbékét kötni, amit pedig nem vett komolyan fontolóra –, hogy a diplomáciai elismeréshez, a békekötéshez angol-amerikai hozzájárulásra lesz szükség.

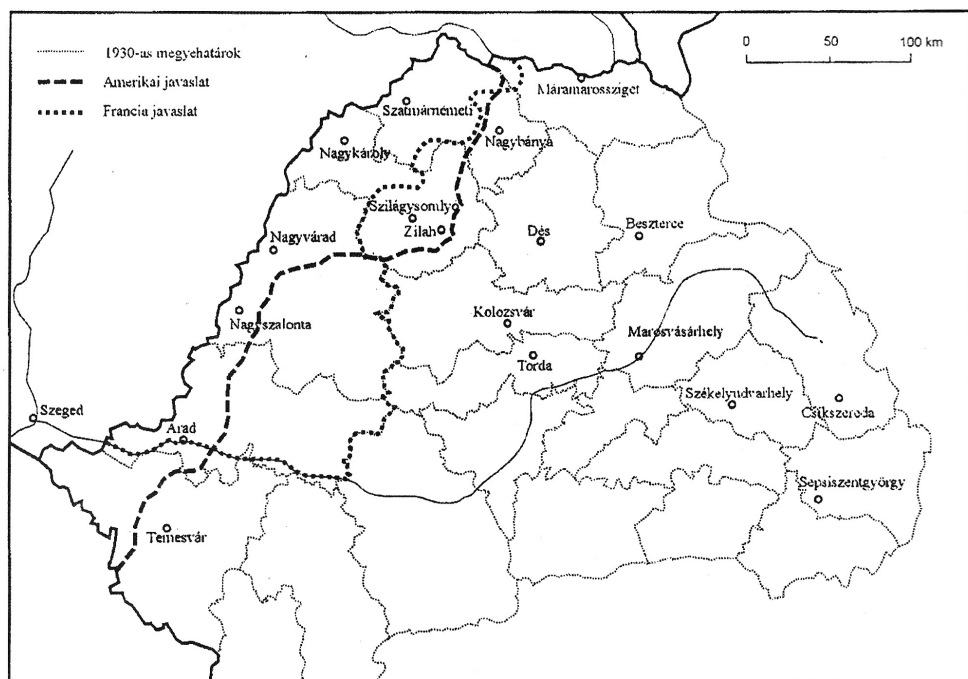
A szovjet küldöttség a Külügyminiszterek Tanácsának első, londoni ülésén, 1945. szeptember 12-én terjesztette elő román békeszerződés-tervezetét, amelyben „Erdély egésze” Romániának történő átadását azzal indokolta, hogy az állam a Németország elleni háborúban támogatta a szövetségesek ügyét.⁷¹ Nagy-Britannia küldöttsége választervezetében viszont megállapította, hogy ezt a kérdést nem lehet kizárólag Románia háborús teljesítménye alapján eldönteni. Úgy vélték, nagyon fontos egy olyan román-magyar határ megállapítása, amely „önmagában véve igazságos”. Bármilyen végső kötelezettség vállalása előtt azt kívánták, hogy a kérdést egy szakértő albizottságban vizsgálják meg. Amerikai részről határmódosító javaslatot terjesztettek elő, amit egy igen részletes román katonai térképre rajzoltak be azzal, hogy Erdély – egészben vagy részben – Romániához való tartozása a két állam idevonatkozó követeléseinek megvizsgálása után határozható meg. A 3000 négyzetmérföldnyi (kb. 7000 km²) határmenti területet magában foglaló javaslat Sabin Manuilă Turnu Severin-i tárgyalásokra készített 1940. augusztusi indítványán alapult.⁷² A francia küldöttség belső feljegyzésében a szovjet tervezetre

⁷⁰ Vida István: A Szovjetunió és a magyar béke előkészítése. *Külpolitika*, 1997. 3. sz. 75-100., 82.

⁷¹ Evgenyij Alekszandrovics Korovin nemzetközi jogász (1892-1964) a Molotovnak írt feljegyzésében Millerrand 1920-as, a magyar béke delegációnak küldött levelére, Woodrow Wilson 1918. november 7-i, a románokhoz intézett üzenetére, továbbá Erdély lakosságának román többségére, Hugh Seton-Watson és Pavel Pavel *Transylvania and the Danubian Peace* c. füzetére, Lord Halifax 1940. szeptember 5-i, a második bécsi döntést a tengelyhatalmak diktátumának minősítő – már idézett – felsőházi beszédére, valamint Jászi Oszkár *Kossuth and the Treaty of Trianon* című, a *Foreign Affairs* 1933. évi 12. számában megjelent írására hivatkozik a trianoni határ vizsgálásának igazolására. Korovin szerint Jászi bebizonyította: Kossuth elismerte azt, hogy Erdély román lakosságú, erről a szerző térképet is közölt. A Korovin által „Kossuth-vonalnak” nevezett határ szinte teljesen egybeesett a trianoni román-magyar határral. Lásd Korovin 1945. szeptember 12. előtt írt feljegyzése Erdély Romániához csatolásának indokairól. In: *Трансильванский вопрос...* 319-320. Jászi Oszkár említett cikkéről lásd Pók Attila: *A haladás hítele*. Budapest, 2010, 83-88.

⁷² National Archives and Record Administration II. College Park, Maryland, RG 43 Records of International conferences, commissions, and Expositions. World War II Conferences Council of Foreign Ministers First Session London. Philip E. Mosely, Chief, Division of Territorial Studies 1945. szeptember 16-i feljegyzése a román-magyar határvitáról James Clement Dunn amerikai külügyminiszter-helyettesnek. Lásd még L. Balogh: *A magyar-román...* 229-237.

reflektálva – Trianon „késői bűnbánataként” – megállapította, hogy „sajnálatos lenne, ha az erdélyi kérdést olyan radikálisan oldanák meg, hogy egyáltalán nem veszik figyelembe a jelentős magyar kisebbség jogait [...]. Az 1920. évi erdélyi határokhoz [való] visszatérés nem járult hozzá a rendkívül feszült román–magyar kapcsolatok megjavításához. [...] Az érintett népelemek és a két ország érdekeit tiszteletben tartó megoldást csak akkor találhatnánk, ha Erdélyt egyenlőtlenül osztanánk meg a tulajdonképpeni erdélyi fennsík Romániának, az ettől Nyugatra található szűk alföldi sáv Magyarországnak ítéelésével. Ezt a határvonalat vontam meg külügyminisztériumunk [...]. Egy ilyen megoldás a jelentős számú magyar kisebbség iránti méltányosság érzetéből fakad.”⁷³

Amerikai és francia elképzelések a magyar–román határról (1945)

Készítette: Sebők László

Forrás: Revízió vagy autonómia? Iratok a magyar–román kapcsolatok történetéről (1945–1947). A bevezető tanulmányt írta és összeállította: Fülöp Mihály. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta: Vincze Gábor. Teleki László Alapítvány [Budapest], 1998, 8. sz. térképmelléklet

⁷³ Fülöp Mihály: *A Quai d'Orsay 1945. szeptember 6-i Erdély-terve...* 92–94.; Uő: „Késői bűnbánat” Trianonért: Nagy-Britannia és Franciaország szerepe a magyar békeszerződés kidolgozásában 1945–1946-ban. *Külpolitika*, 1997. 3. sz. 51–74.

A Külügyminiszterek Tanácsa 1945. szeptember 20-án⁷⁴ megvitatta a Szovjetunió által előterjesztett tervezetet. James Byrnes amerikai külügyminiszter a román kormány diplomáciai elismerését, a béketárgyalások megkezdését Groza lemondásához, illetve kormányának átalakításához kötötte. Ernest Bevin angol tárcavezető kénytelen-kelletlen követte az amerikai vonalat. Molotov – Sztálin utasításának megfelelően – a trianoni magyar-román határ helyreállításával a Groza-kormány pozícióját kívánta megszilárdítani. A szovjet külügyi népbiztos a bécsi döntés megsemmisítését tartotta elsődlegesnek, az „egész Észak-Erdély” Romániának való „visszaadása” kérdését annyira világosnak ítélte, hogy ezt minden további fenntartás nélkül elfogadhatják. Bevin a fegyverszüneti egyezmény szövegére utalva – a jövőbeli összeütközések elkerülése érdekében – mindössze „igazságos és méltányos határt” kívánt megállapítani. Georges Bidault francia külügyminiszter javasolta, hogy az etnikai adatokhoz igazodva a lehető legkevesebb magyart hagyjanak román területen, és a lehető legkevesebb román magyart magyar területen. Mivel a magyar népesség területi megoszlása a románok által lakott terület közepén, a Székelyföldön csak a kérdés részleges megoldását teszi lehetővé, éppen ezért alkalom nyílik a kisebbségi jogok megerősítésére és javítására. Molotov úgy tüntette fel, hogy a Szovjetunió csupán – visszamenőleg – csatlakozni kívánt az amerikaiak, angolok és franciák által az első világháború végét követően meghozott döntéshez, melyet később csak Hitler kérdőjelezett meg. A szovjet kormány a hitleri döntés eltörlését követelte. Molotov hivatkozott arra, hogy a 19. cikkelyt gondosan fogalmazták meg, nyitva hagyva a lehetőséget új fejleményekre. Ez az esemény – vagyis Magyarország kiugrása – azonban nem következett be, jelentette ki. Bidault osztotta Molotov véleményét, hogy a bécsi döntőbíráskodást meg kell semmisíteni, és meg kell erősíteni az 1919-1920-as szerződésekben azt, ami bennük „ésszerű”. Byrnes utalt arra, hogy 1919-ben a magyar-román határ ügyében az Egyesült Államok több hónapon keresztül más határvonalat szorgalmazott, mint amit végül elfogadtak. Az utolsó időszakban már csak a megfigyelőik tartózkodtak a békekonferencián, így annak határozatai az Egyesült Államokat nem kötelezték.

A vitát az amerikai javaslat előterjesztése zárta: ez Magyarország javára 3000 négyzetmérföldnyi magyar többségű terület átadását szorgalmazta, ehhez csatolták a határkiigazításra vonatkozó térképet. Molotov késznek mutatkozott a másnapi ülésen ezt megvitatni. Szeptember 21-én a külügyminiszterek megállapodtak abban, hogy *„a határ Magyarországgal általában véve az 1938-ban fennálló határvonal lehet, ugyanakkor, ami Erdélyt illeti, tanulmányozni fogják az etnikai viszonyokat abból a szempontból, hogy egy kis területrészt Magyarországnak juttatása lényegesen csökkentené az idegen uralom alatt élő személyek számát.”*

⁷⁴ A vita a rendelkezésre álló négy (szovjet, angol, amerikai és francia) jegyzőkönyv alapján pontosan rekonstruálható. *Трансильванский вопрос...* 324-328.; Fülöp Mihály: *A befejezetlen béke...* 81-84.

A Külügyminiszterek Tanácsa 1945. szeptember 20-i Erdély-vitája volt a döntéshozók között az egyetlen érdemi, a békeelőkészítő terveket és érveiket ütköztető tárgyalás, amely bizonyossá tette, hogy a „*régió sorsát nem döntötték el teljesen előre, mindenki tisztában volt a kérdés bonyolultságával, mint ahogy azzal is, hogy az 1920-ban hozott megoldás nem az egyetlen lehetséges, vagy éppen a legjobb megoldás.*”⁷⁵ A magyar-román határvita nem zárult le – ez azonban már egy másik történet.

MIHÁLY FÜLÖP

“TRANSYLVANIA (OR THE GREATER PART THEREOF)” How the Hungarian–Romanian border was debated by the Great Powers (1940–1945)

The Armistice agreement between Romania and the victorious Great Powers signed in Moscow on September 12, 1944 left the Hungarian–Romanian border issue unresolved. Article 19 of the Armistice agreement is the result of a Soviet–British–American compromise: the Allied Governments agreed that “Transylvania (or the greater part thereof) should be returned to Romania, subject to confirmation at the peace settlement”. The allied Great Powers had weighed the war record of the two ex-enemy countries to be similar. At different times and with different motivations they were considering a border revision based on ethnic equity in favour of Hungary. After the annexation of Bessarabia and Northern Bucovina, the Soviet Union (from July 1940 to 23 June 1941) supported Hungarian territorial claims against Romania. U.S. Secretary of State James Byrnes initiated minor rectifications of the Hungarian–Romanian border to take account of local ethnic factors to adjust the border in Hungary’s favour at the September 20, 1945 meeting of the Council of Foreign Ministers session in London. Great Britain and France supported the American position because they considered the Hungarian–Romanian border drawn by the Treaty of Trianon of 1920 – to quote them – as “unjust”, “unequitable” and not “raisonnable”. However, in March 1945 Stalin had forced a Communist government of Dr. Petru Groza on Romanian King Michael and given Transylvania to the Romanians as a “gift”. Stalin retroactively accepted the Trianon decision on the border issue. And so, the Transylvanian question joined the maelstrom of arguments between the victorious Great Powers leading to the Cold War.

⁷⁵ Vö. Georges-Henri Soutou, francia diplomáciatörténész előszava. Fülöp Anna: *La Transylvanie...* 11.